خزمایەتی لەزمانا .

دکتۆر وریا عمر امین – بەشی کوردی
کولێجی پەروەردە – زانستگای بەغدا

هەبوونی ژمارەیێکی زۆر زمانی جیاواز جیاوازو نەبوونی تاکە زمانێ بۆ هەموو ئادەمیزادانی سەر ڕووی زەمین هەر لە زووەوە سەرنجی مرۆڤی ڕاکێشاوەو بیری خەریك کردووە . ئەو نەزەری‌یانەی هەزارەها سالێ پێش ئیمڕۆ دەربارەی ئەم دیاردەیە هەبووە ، بەڵگەی بایەخ پی‌دانو خەریك بوونی بیری ئادەمیزادە بەم مەسەلەیەوە . بۆ گەڕان بە شوێن تەفسیری ئەم جۆرە دیاردانە . . وەك هەر نهێنی‌یێکی سروشتی تر – لە بێ دەسەڵاتی پەنا ئەبرایە بەر ئەفسانە .

تەورات کە مێژووی ئەگەڕێتەوە نزیکەی هەزار سالێ پێش زایین ئەم چیرۆکە ئەگێڕێتەوە : (سەردەمێ ئادەمیزاد هەموو بە یێك زمان ئەدوان . . گەیشتبوونەلووتکەی شارستانی‌یەت . . یەك شت مابوو بیکەن . . ئەویش ئەوە بوو بگەنە لای خوا . . بۆ ئەم مەبەستە ویستیان تەلارێکی بەرز دروستکەن . . خواش ، بۆ ئەوەی ئەمەیان بۆ نەکرێ ، سزای‌دان . . زمانی شێواندن ، هەر یەکە بەجۆرێ قسەی‌کرد . ئیتر لەیەك نەگەیشتن . . ئەمە بووە هۆی ئەوەی نەتوانن ئەم پڕۆژەیە بەجێ‌بهێنن . .) .

ئەمە یێکێکە لەو چیرۆکانەی هەوڵ ئەدەن ئەم دیاردەیە تەفسیربکەن . تا سەدەی هەژدەمیش هۆی لەیەکچوونی دوو یا کۆمەڵە زمانێ ئەدرایە پاڵ کار لەیەك کردنو لەیەك وەرگرتنو ڕێکەوت . .

سێر ولیەم جۆنس – زمانەوانێکی بەریتانی سەدەی هەژدەمە – لە هیند ئەژیا شارەزایی‌یێکی تەواوی زمانی گریکی‌و لاتینی هەبوو . کە فێری زمانی سەنسەکریتی بوو ، بینی ئەم سێ زمانانە زۆر لەیەك ئەکەن لە ڕووی دارشتنی ڕەگی فرمانو ناوو ڕێزمانیانەوە . لە سالێ ١٧٨٦ ووتارێکی بلاو کردەوە ئەم لێکدانەوەیەی تیا پێشکەش‌کرد .

(گریان لاتینی‌و گریکی لە یەك ئەکەن چونکە لە ڕووی

جوغرافی‌یەوە گەلێ لەمێژە دراوسێن‌و کاریان لە یەك کردووە . . ئەی زمانی سەنسەکریتی ، کە هەزاران میل لێ‌یانەوە دوورە ئەم لەیەك‌چوونەی چۆن پەیا کرد ؟ بە هیچ جۆر ناشێ ئەم دیاردەیە بخرێتە پاڵ رێکەوت . هەبێ و نەبێ ئەم سێ زکانانە لە یەك سەرچاوەوە هەڵقووڵاون . .) .

ئەم رایە تازەیە دەرگایێکی فراوانی لە ئاسۆی زمانەوانیدا کردەوە . زمانەوانانی جیهان لەسەر ئەم بیناغەیە لە زمان ئەکۆڵینەوە . خەریکی شی‌کردنەوە و بەراووردکردنی زمانان بوون بەو ئاواتەی پەیوەندی و جۆری خزمایەتی نێوان زمانەکانی جیهان بدۆزنەوە . . سەدەها زمان کە هیچ شتێ دەربارەی نژادو پەیوەندی‌یان نەئەزانرا ، لە ئەنجامی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە ، شوێنیان لە ناو زمانانی جیهان بە تەواوی دەس‌نیشان‌کرا .

ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە لە کاتێکا باوبوو کە نەزەری‌یەی پەرەسەندنی داروین (١٨٠٩ – ١٨٨٢) کاری لە هەموو لایەنێکی زانست ئەکرد . زانستی زمانیش لەم کارتی‌کردنە بێ‌بەش نەبوو . لە ئەنجاما ئەم راستی‌یە سەری هەڵدا (چەمکی گۆرینە هۆی هەبوونی ژمارەیێکی زۆر زمانی جیاواز جیاواز)

گۆرین یاسایێکی ئەزەلی‌ی ئەم سروشتەیە باری ئیستەی هەر شتێ جیایە لەهی هەر سەردەمێکی تری بیئە envronment دەورێکی بالاْ ئەگێرێت لە ئاراستە کردنی شێوەی گۆرین . . واتا گەر هەمان سیستەم خرایە دوو بیئەی جیاواز ، پاش ماوەیێك شێوەی جیاواز ئەگرنە خۆ و ئەبێ بە دوو سیستەمی جیاواز . زمانیش وەك دیاردەیێکی سروشتی لەم یاسا گشتی‌یە بەدەر نی‌یە . ئەگۆرێ بە تێپەرینی کات باری جوغرافی‌و ئابووری‌و کۆمەلاْیەتی‌و کەلچەری‌و پەیوەندی لەگەڵ زمانانی تر دەورئەگێرن لە چوێنەتی شێوەگرتنی ئەم گۆرینە . بۆ روون کردنەوەی ئەم لایەنە بابڵێین کۆمەڵە خەڵکێ بە زمانی (ز) ئەدوان لە ناوچەی .

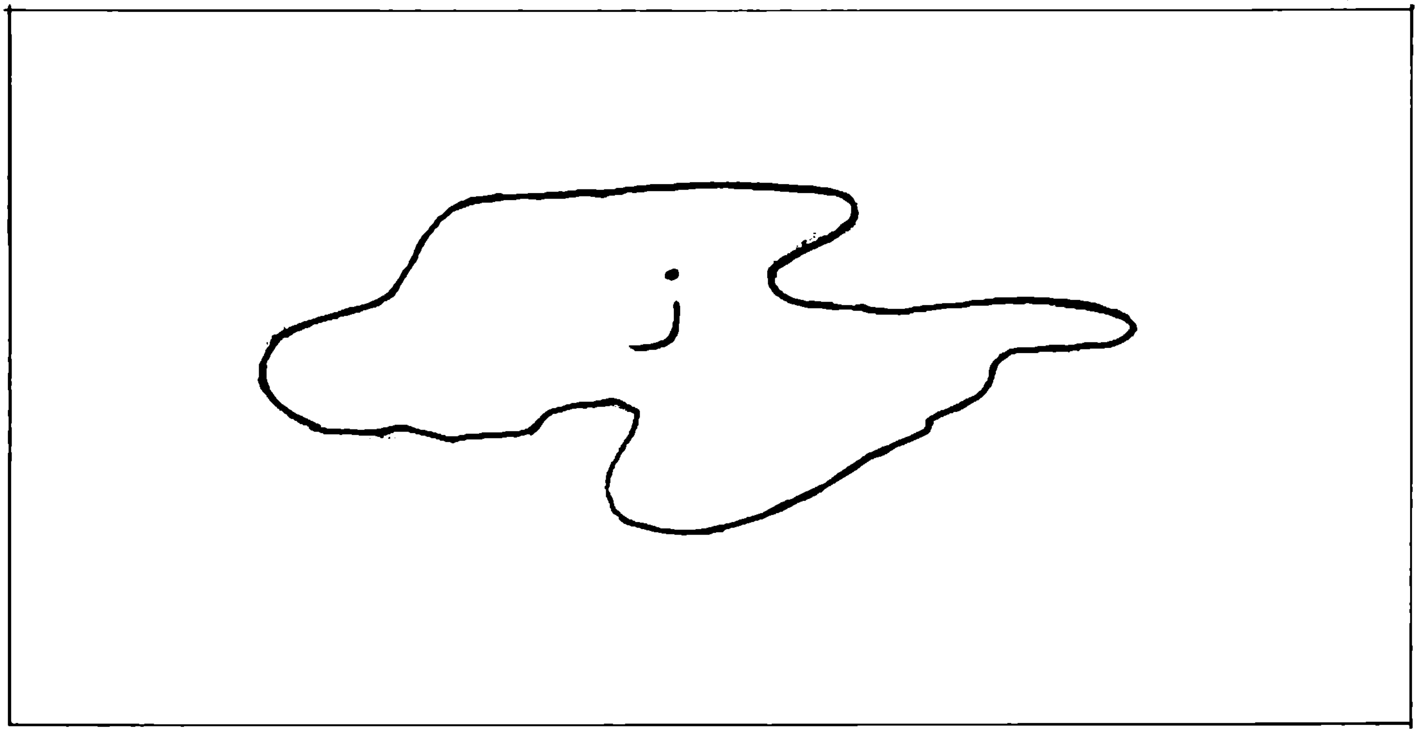

بە تێپەرینی کات ئەم زمانە ئەگۆرێ . ئەگەر قسەکەرەکانی هەموو بەیەکەوە مانەوە و پەیوەندی‌ی جوغرافی‌و کۆمەلایەتی نێوانیان نەپچرا ئەوە گۆرینەکە لە هەموو بەشەکانیا هەمان شێوە ئەگرێتە خۆ چونکە بە هەمان بیئە ئابلۆقەدراوە . بەلاْم ئەگەر هات‌و ئەم کۆمەڵە خەڵکە لەیەك دابران‌و بوون بەچەن بەشێ چ لە ئەنجامی کۆچ‌کردن یا پەیا بوونی سنوورێکی سروشتی یا دەسکرد لە نێوانیانا .

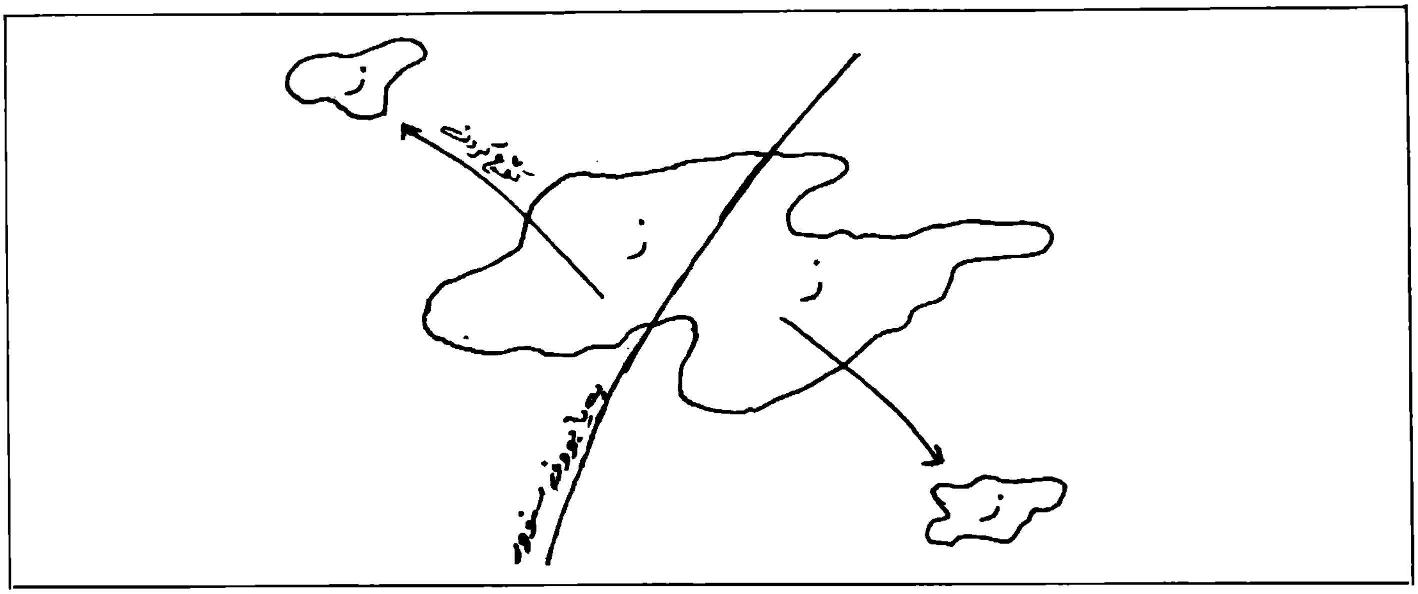

پەیوەندیی نێوانیان ئەپچڕێ . لە کاتی لەیەك دابڕاینیان ، بێ‌گومان ، هەموو هەمان شێوەی قسەکردنیان ئەبێ . دوای جیابوونەوەیان هەر یەکە ئەکەوێتە بینەی تایبەتیی تازەی خۆی . زمانەکە ئەگۆڕێ بەڵام چونکە ئەمجارە بەشەکانی بەیەکەوە نین گۆڕینەکە لەهەر بەشێکییا شێوەیێکی جیاواز لەوانیترا ئەگرێتە خۆ . . هەر یەکە بەپێی ئەو بینەیە تازەیەی کەوتۆتە ناوی . پاش ماوەیێك ئەبن بە چەن شێوەیێ .

چەن زیاتری بەسەرا تێپەڕی جیاوازیی نێوانیان زۆرتر ئەبێ تا ئەگاتە ڕادەیێك ئیتر لەیەك ناگەن . بەم جۆرە زمانی (ز) دوای چەن پشتێ ئەبێ بە چوار زمانی تازە .

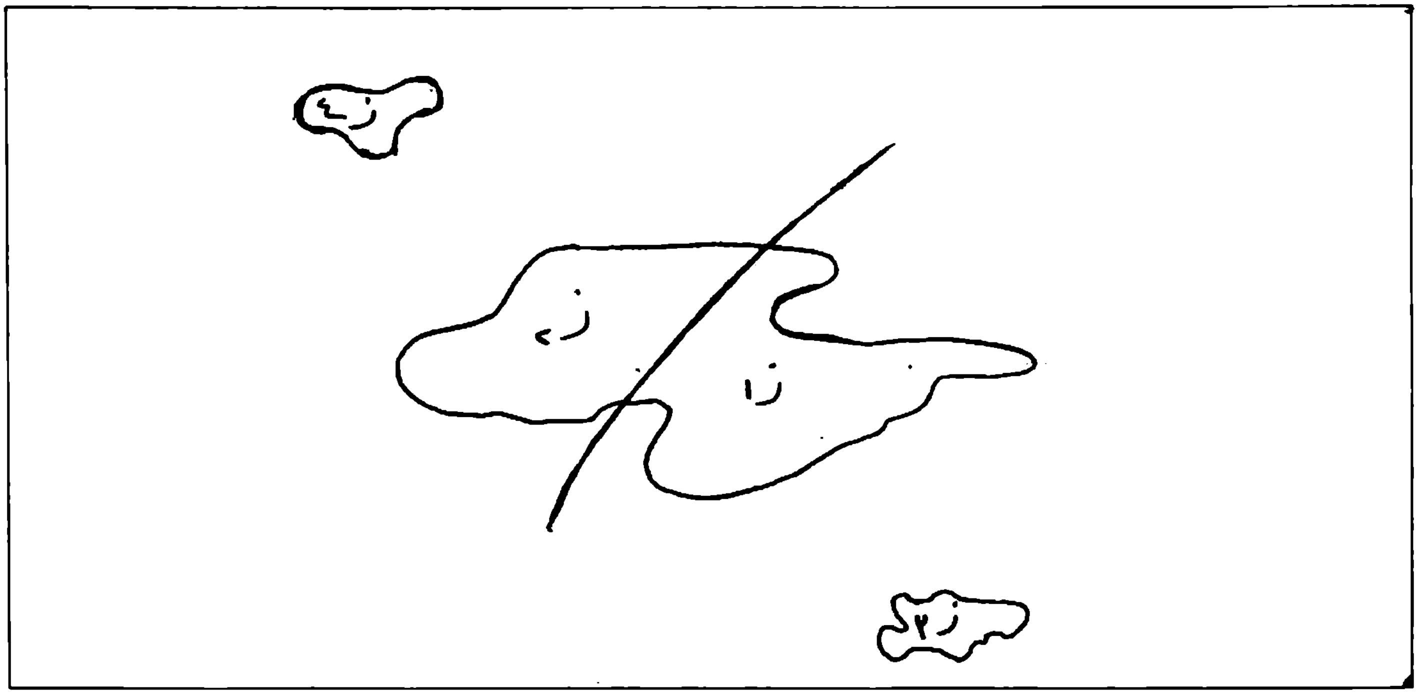

زمانی (ز) خۆی وەك زمانێکی زیندوو نامینێ (لەوانەیە لەنووسینا بپارێزرێ . بەم جۆرە زمانانە ئەووترێ زمانی مردوو) . ئەو زمانە تازانە دیسان بە هەمان ڕێڕەو تێئەپەڕنەوە و بە هەمان جۆر ئەبن بەچەن زمانێکی تر و بەم جۆرە .

(ز١) (ز٢) (ز٣) و (ز٤) خوشکن (ز) دایکیانە . بەری (ز١) ئەبن بە پوورزای بەری (ز٢) . . و بەم جۆرە . (ز) ئەبێ بە بنەماڵە .

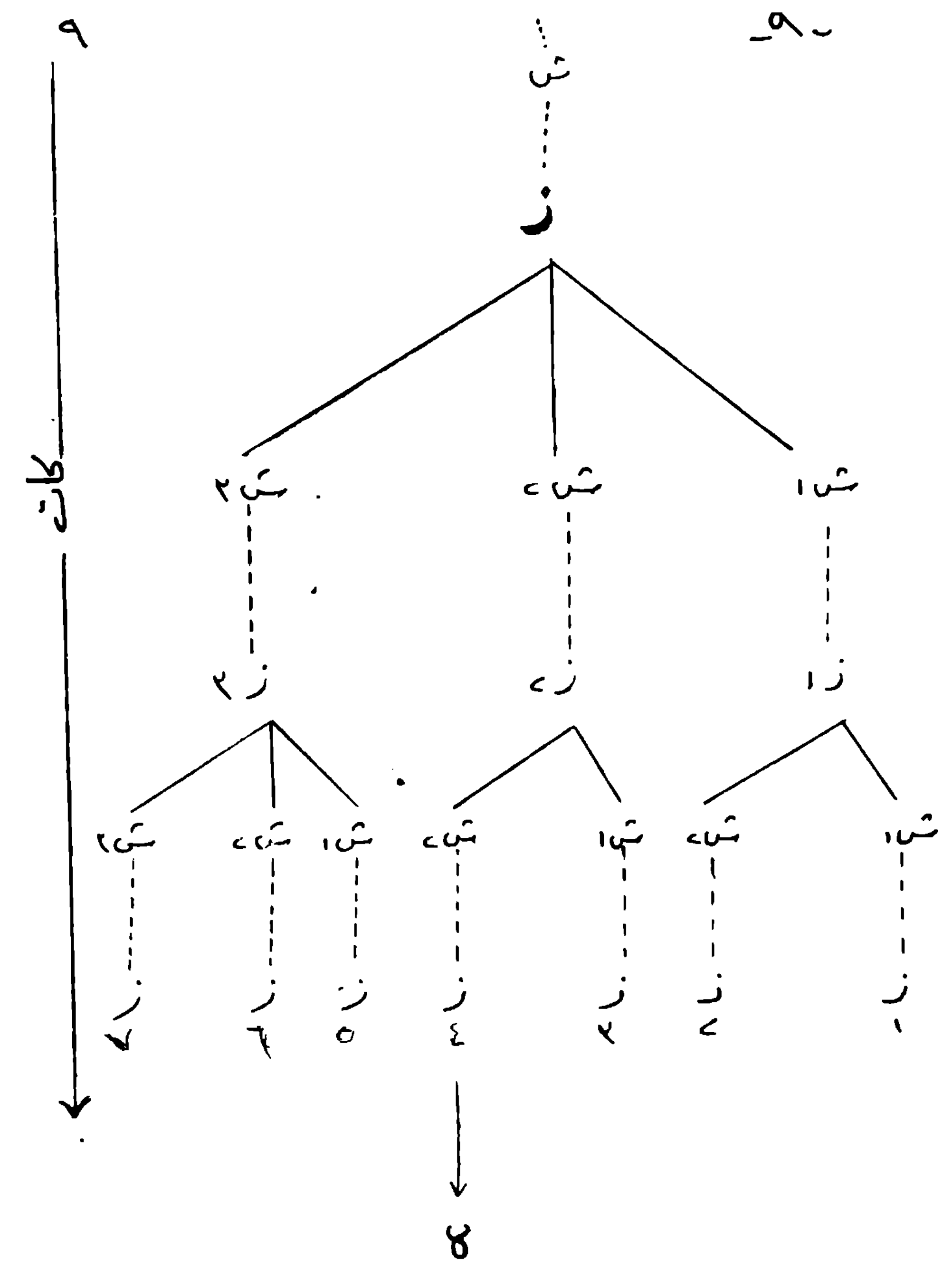

جا کە ئەلێین فلانە زمانو علانە زمان سەر بە هەمان بنەماڵەن ئەوە ئەگەیەنێ کە ئەم دوو زمانانە – بەو جۆرەی باس‌کرا – لەیەك سەرچاوەوە هاتوونەتە خوارەوە و پەیوەندیی خزمایەتی (دوور یا نزیك) لە نێوانیانا هەیە. بۆ نموولە زمانی کوردی و ئینگلیزی و ئوردوو و پشتۆ. هەموو سەر بەو بنەماڵەن کە بە هیندو – ئەورووپی ناوبراوە.

کوردی و پشتۆ خوشکن – هەردووك بەرەی هەمان زمانن کە بە (ئاری) ناوبراوە. ئوردوو پوورزایانە – واتا دایکی ئوردوو کە (سەنسەکریتی) یە و دایکی کوردی و ئوردوو کە (ئاری) یە خوشکن. دایکی (ئاری) و (سەنسەکریتی)یش بە (هیندو – ئاری) ناوبراوە.

زمانی ئینگلیزی زمانێکی (جەرمەنی)ی رۆژئاوایی‌یە. جەرمەنی رۆژئاواییش لە جەرمەنی‌یەوە هاتۆتە خوارەوە. (جەرمەنی) و (هیندو – ئاری) خوشکن هەر دووك بەرەی هەمان زمانن کە بە (هیندو – ئەورووپی) ناوبراوە. پەیوەندی نێوان ئەم چوار زمانانە و هەندێ لە زمانەکانی تری هیندو – ئەورووپی لەم وێنەیەدا روون کراوەتەوە.

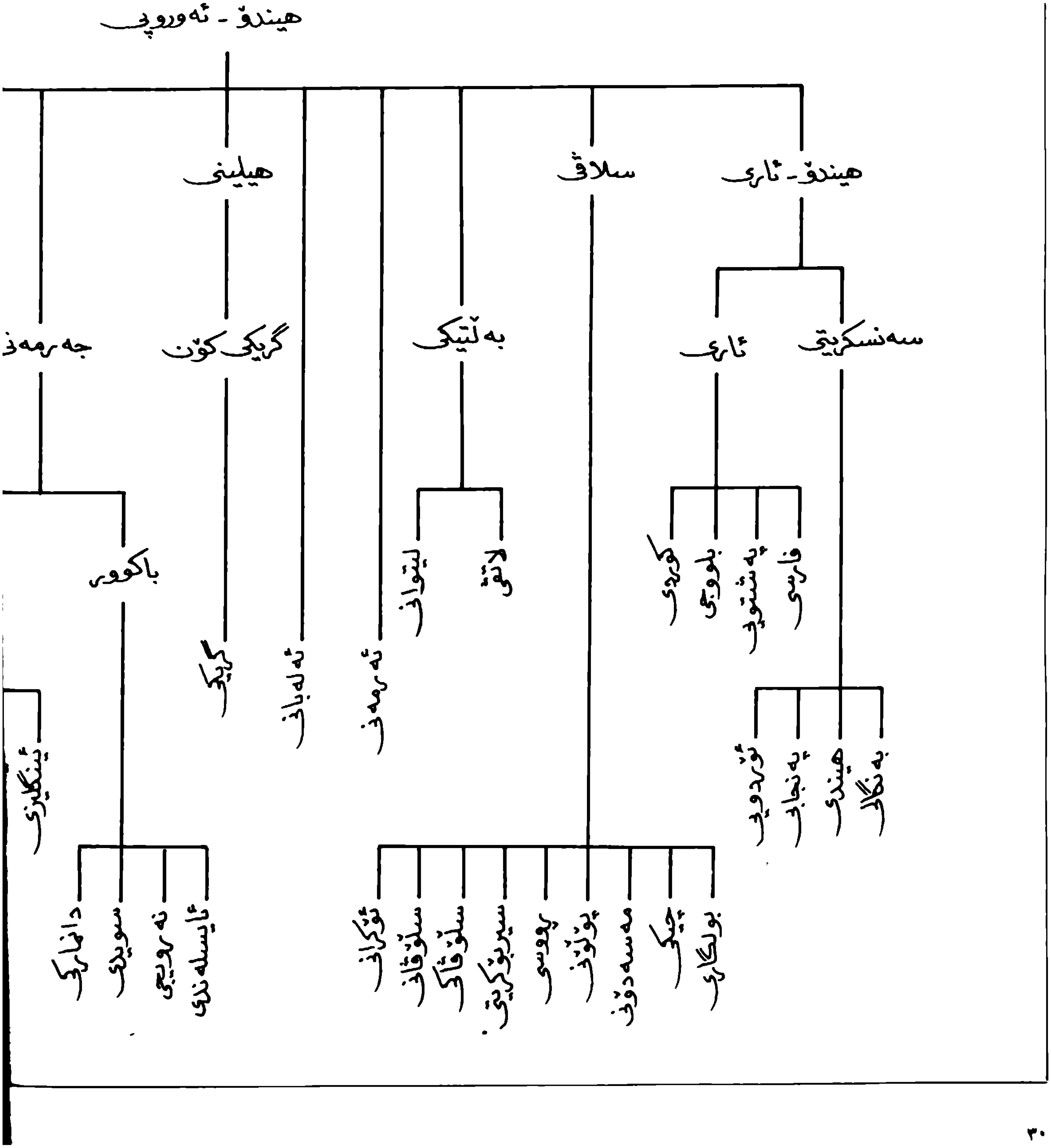

هيندۆ - ئەورووپی
هيلينی
سلاڤی
هيندۆ - ئاری
جەرمەنی
گريكی كۆن
بەلتيكی
ئاری
سەنسكريتی
باكووری
كوردی
بلووچی
پەشتووی
فارسی
ليتوانی
لاتڤی
گريكی
ئەلبانی
ئەرمەنی
ئينگليزی
ئوردوی
پەنجابی
هيندی
بەنگالی
دانماركی
سويدی
نەرويجی
ئايسلەندی
ئۆكرانی
سلۆڤانی
سلۆڤاكی
سيربۆكرۆتی
ڕووسی
پۆلۆنی
مەسەدۆنی
چيكی
بولگاری

هەموو زمانەکانی تری جیهان بەم جۆرە ، لەسەر بیناغەی پەیوەندیی خزمایەتی و هاوڕەگەزی هەر کۆمەڵەی ئەبێتە بنەماڵەیێك .

لەبەر جیاوازی و پێك نەهاتن لەسەر پێناسینی چەمکیی زمان و پەیوەندیی زمان بەخێرەوە و گۆڕینی ژمارەیان بە تێپەڕینی کات زۆر زەحمەتە ژکارەی زمانانی جیهان بە تەواوی دەس نیشان بکرێت . ڕا جیاوازەکان لە نێوان سێ هەزار و چوار هەزار و پێنج سەدا ئەخولێنەوە . لەم ووتارە جێی ئەمە نابێتەوە بە فراوانی لەم مەسەلەیە بکۆڵرێتەوە .

جگە لە بنەماڵەی هیندو ئەوروپی چەن بنەماڵەیێکی ترو زمانە بەناوبانگەکانی تیایانا پێشکەش ئەکەین .

بنەماڵە	هەندێ لە زمانەکانی
سامی/حامی	عەرەبی-ئەمهاری-هەوسە- عبری-سومالی . .
ئەلتایکی	یابانی - تورکی - مەنغۆلی کۆری . .
دراڤیدی	تامیل - تێلەگو مەلەیالەم - کەننەدا . .
ئۆرالی	فنلەدی - هەنگاری ئیستوانی . .
قەفقاسی	ئەڤار - جۆرجی . .
حینۆتیبتی	بورمی - کەنتانی مەندەرانی - تیێی . .
ئۆسترۆ - ئەشیتیك	کەمبۆدی - ڤیتنامی . .
ئۆسترۆ - تای	جاوی - ئەندەنووسی مەلەگاسی - تەلەگۆك تایلەندی . .
نایجرکردۆفانی	سواهیلی ئیگبۆ - زوولور یوروبا . .
هیندەمکریکی	ئەرەپاهۆ ئۆجیبوا - ئەپاچی
	سارسی - مایا - پیا موهاڤی - هۆپی . .
هتد	

ئایا ئەم بنەماڵانەش - لە قوناغێ یا چەند قۆناغێکی ژوورتردا ئەگەنەوە یەك ؟ گەیشتنەوە یێکیان ئەمە ئەگەیەنێ کە هەموو زمانانی جیهان لە یەك سەرچاوەوە هەڵقووڵاٚت . گەر ئەمە ساغ بکرێتەوە گرێیەکی یەگجار ئاڵۆز لە نهێنیەکانی سروشتمان بۆ ئەکرێتەوە . چونکە زانینی نژادی زمان تیشك ئەخاتە سەر زانینی نژادی ئادەمیزاد .

سەرچاوەکان

1 — Crystal, D. (1971) Linguistics

2 — Kondratov, A (1969) Sounds and signs Mir publishers Moscow

3 — Gleason, H.A (1965) An Introductin to Descriptive Linguistics
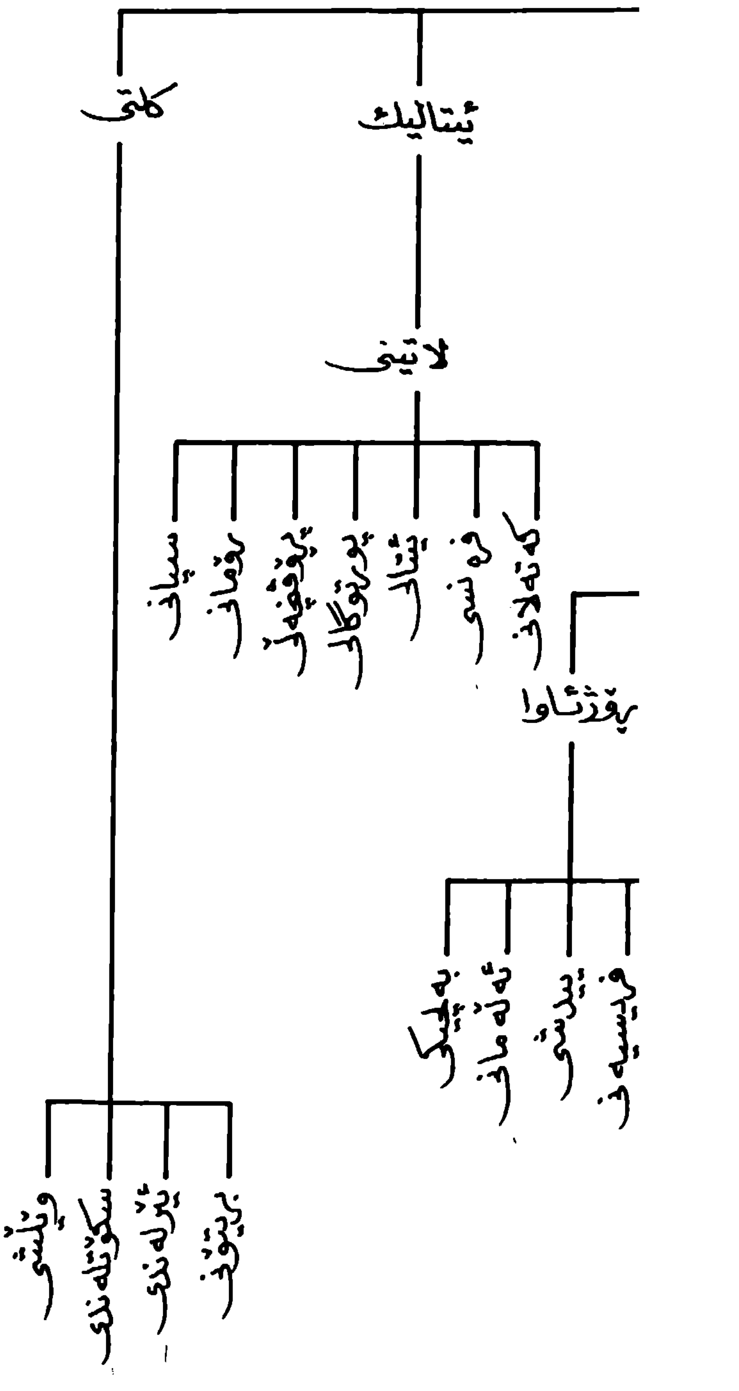
4 — Bynon, T. (1977) Historical Linguistics Cambridge